

Filosofie na okraji: logika a zlaté pravidlo

Petr Hromek

Úvod

Dějiny filosofie znají řadu provincionálních filosofů, jejichž dílo muselo být znovu objeveno a doceněno, dále řadu významných filosofů, kteří se ocitli mimo ruch univerzit a velkoměst, a přesto – někteří možná právě proto – vykonali významné dílo. Znají rovněž celá témata či obory, které byly nejdříve na okraji zájmu, poté se staly filosofickým *mainstreamem* a po čase znovu *vyšly z módy*. Pro konkrétní příklady jistě není třeba chodit příliš daleko. Můžeme kupříkladu zmínit Gottloba Fregeho, kterého jeho současníci a kolegové z jenské univerzity považovali za podivína a jehož přínos matematice a filosofii pokládali za zcela marginální, a který se navzdory jejich přesvědčení stal jedním z nejvýznamnějších nestorů analytické filosofie a moderní logiky a rovněž jednou z hlavních postav moderní filosofie matematiky. Jako příklad filosofa na provincii můžeme zmínit Ludwiga Wittgensteina, který se – poté, co podle svého přesvědčení (viz jeho *Tractatus logico-philosophicus*) vyřešil všechny zásadní filosofické problémy – dal na dráhu vesnického učitele kdesi v Tyrolských Alpách (a kde se zároveň, možná neúmyslně, připravoval na svůj legendární návrat). A jako příklad filosofa, jenž se sám dobrovolně uzavřel do jakési vnitřní emigrace mimo dění slavných evropských univerzit, kam by bezesporu právem patřil, můžeme uvést Benedikta (Barucha) Spinozu, významného metafyzika a revolučního bořítele náboženských mýtů (viz zejména jeho *Tractatus theologico-politicus*). A konečně, jako dva paradigmatické příklady filosoficko-světónázorových doktrín, z nichž první upadla z výsluní téměř v zapomnění, aby druhá naopak slavně triumfovala, uveďme alespoň Aristotelovou fyzikou fundované filosofické pojetí kosmu, které bylo z piedestalu *vědeckého obrazu světa* nečekaně sesazeno zdánlivě již dávno zapomenutou a údajně s vědeckými

fakty nekorespondující *výstřední* teorií Aristarcha ze Samu. Podobných příkladů jistě lze najít v dějinách filosofie celou řadu. Následující text se bude nicméně věnovat tématu, které je na okraji zájmu filosofů v současnosti.

V této kapitole se tedy pokusíme představit obor, který na své objevení možná teprve čeká – naším tématem bude *formální etika*, současný *výstřední* obor kdesi na pomezí logiky a etiky. Protože jde o *etiku*, jedná se o obor, který se vymyká z kompetence pouhé logiky. Na druhou stranu, protože jde o *formální* etiku, potřebujeme k její formulaci nezbytně nutně logické pojmy a nástroje, např. deontickou logiku, logiku imperativů apod. A předznamenejme již na tomto místě, že jednou z nejzajímavějších aplikací formální etiky je korektní formalizace tzv. zlatého pravidla.

Cílem této kapitoly je ukázat, že ačkoli je formální etika v současnosti kdesi na filosofické *provincii*, jedná se ve skutečnosti o obor nabízející moderní filosofii zajímavé příležitosti. Etice poskytuje nástroj k rigorizaci etického diskurzu, na druhou stranu logice nabízí možnost vyzkoušet zajímavou aplikaci a interpretaci některých neklasických logik.

Formální etika

Poznamenejme, že mnohé jednotlivosti formální etiky nejsou zdaleka nové.¹ Níže si ukážeme, že Gensler čerpá např. z Kantovy teorie *kategorického imperativu*.² Dalším důležitým zdrojem Genslerovy formální etiky jsou rovněž etické teorie Richarda M. Hareho, např. jeho interpretace jazyka morálky pomocí imperativů – podle Hareho lze mravní soudy přeformulovat na imperativy (např. tvrzení „Jednání A je dobré“ lze podle něj přeformulovat na imperativ „Mělo by se dělat A!“) – a jeho teorie *univerzálního preskriptivismu*.³ Nicméně, i přes tato upozorně-

1 Problémy více či méně spojenými s formální etikou se samozřejmě zabývala řada autorů před Genslerem. Kupříkladu významnou práci *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik* o formalismu v etice publikoval na začátku 20. století Max Scheler. Tato obsáhlá studie byla přeložena do angličtiny Manfredem S. Fringsem a Robertem L. Funkem a v roce 1973 vydána pod názvem *Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values: A New Attempt Toward the Foundation of an Ethical Personalism*.

2 Viz zejména Kantovy *Základy metafyziky mravů* (v orig. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*).

3 K interpretaci jazyka morálky pomocí logiky imperativů viz např. HARE, Richard M.: *The Language of Morals*. Oxford 1952. K teorii univerzálního preskriptivismu viz zejména TÝŽ: *Freedom and Reason*. Oxford 1963 a eseje ve výběrech TÝŽ: *Essays on the Moral Concepts*. Berkeley 1972, resp. TÝŽ: *Essays on Philosophical Method*. Berkeley 1972.

ní Gensler výslovně tvrdí, že v jeho pojetí představuje formální etika skutečně nový a samostatný obor studia: „*Formální etika v tom pojetí, jak jí rozumím já, opravdu představuje nový obor. Ačkoli samotné formální principy jsou již dlouho a velmi dobře známy, nové je na tomto oboru především jejich systematické studium jako jedné významné skupiny [problémů]. Zcela nová je rovněž moje exaktní formulace těchto principů – jejich běžné formulace totiž často vedou k absurdním důsledkům.*“⁴

A o něco níže k cílům, jež si klade formální etika, tj. obor systematicky studující formálně-etické principy, konstatuje: „[Tyto principy] *nijak nepředpokládají ani v ničem nenahrazují různé tradiční normativní či metaetické teorie, ale místo toho tyto teorie [vhodně] doplňují. Mnozí etikové přiznávají, že tyto principy skutečně hrají [v rámci etiky] důležitou roli. Mým úkolem je tyto principy ještě více precizovat a zobecnit, aby onu roli mohly vykonávat ještě lépe.*“⁵

Poprvé H. Gensler tento obor představil širší veřejnosti ve své publikaci *Formal Ethics*, z níž jsme právě citovali. Další logické detaily teorie podrobně rozvedl ve své učebnici logiky *Introduction to Logic*.⁶ Do širšího kontextu etické teorie ji uvedl v obecném úvodu do etiky *Ethics: A Contemporary Introduction* z oblíbené ediční série *Contemporary Introductions* nakladatelství Routledge.⁷ Konečně, ve své zatím poslední monografii *Ethics and the Golden Rule* se zaměřil převážně na aspekty zlatého pravidla.⁸ Tato knížka ale zároveň představuje i populární výklad formální etiky a poukazuje na její jednoduché aplikace.

4 GENSLER, Harry J.: *Formal Ethics*. London 1996, s. 11.

5 Tamtéž.

6 GENSLER, Harry J.: *Introduction to Logic*. New York – London 2010. Kniha obsahuje kapitolu *A Formalized Ethical Theory* (kapitola 14). Poznamenejme, že výklad logických principů souvisejících s technickými aspekty formální etiky, tj. modální logiky a deontické a epistemické logiky v kapitolách 10 až 13, je natolik obsáhlý (tyto kapitoly tvoří téměř třetinu celého textu), že si až čtenář může klást otázku, zda se spíše než o úvod do logiky ve skutečnosti nejedná o obecněji pojatý úvod do formální etiky, tj. úvod zaměřený především na technické a logické aspekty teorie.

7 GENSLER, Harry J.: *Ethics: A Contemporary Introduction*. New York – London 2011. V publikaci věnuje Gensler formální etice dvě kapitoly: kapitola 8 se zabývá zlatým pravidlem, kapitola 9 pak obecně problematikou racionality v etice. Poznamenejme, že tento úvod do etiky (a všechny monografie z řady *Contemporary Introductions*) doprovází ještě sborník důležitých textů z moderní etiky – viz GENSLER, Harry J. – SPURGIN, Earl W. – SWINDAL, James (eds.): *Ethics: Contemporary Readings*. New York 2004.

8 GENSLER, Harry J.: *Ethics and the Golden Rule*. New York – London 2013.

Nástroje formální logiky

Genslerova formální etika výrazně čerpá z neklasických logik, zejména z *modální* logiky, *epistemické* logiky, logiky *imperativů* a *deontické* logiky. Jedním z hlavních nástrojů je formalismus deontické logiky, epistemická logika J. Hintikky a především logika imperativů zavedená H. N. Castañedou.⁹

Podle logiky imperativů můžeme z formule, jež ve formální logice zastupuje nějaký výrok (tj. větu ve tvaru *indikativu*), podtržením vytvořit *imperativ*.¹⁰ Například zastupuje-li ve výrokové logice formule S výrok „Smějete se“, pak podtržením **S** dostaneme imperativ: „Smějte se!“¹¹ Takto zapsané imperativy označuje Gensler jako tzv. preferenční imperativy (*preference imperative*), mimo něž dále uvažuje *závazné imperativy* (*demand imperative*), které zapisuje pomocí operátoru M (operátor M vyjadřuje možnost, tj. **MS** přečteme jako „Můžete dělat S“) jako $\neg M\neg S$, tj. „Nemůžete nedělat S“.

V logice imperativů tak snadno dostaneme formule, které na první pohled vyhlížejí kontradiktorně, ale ve skutečnosti kontradiktorní nejsou; příkladem může být smíšená formule (s indikativem a imperativem) $S \wedge \neg S$,¹² kterou v návaznosti na výše uvedené příklady můžeme přečíst jako: „Smějete se, ale nesmějte se!“ Zvláštní formu má příkaz „Nekombinujte to, že budete dělat A a zároveň nedělat B!“, který zapíšeme jako $\neg(A \wedge \neg B)$. Tato formule je v logice imperativů formálním ekvivalentem implikace $A \rightarrow B$, kterou však nelze vyjádřit v přirozeném jazyce – věta „Jestliže dělejte A, pak dělejte B!“ totiž není gramaticky správně utvořena.¹³ Tento složený imperativ Gensler označuje jako *formu zakázané konjunkce* (*a don't-combine form*).

9 Viz např. CASTAÑEDA, Hector Neri: *Imperative Reasonings*. Philosophy and Phenomenological Research 21, 1960, s. 21–49. V případě Hintikky viz zejména jeho klasickou esej HINTIKKA, Jaakko: *Knowledge and Belief: An Introduction to the Logic of the Two Notions*. London 2005.

10 V následujícím přehledu principů logiky imperativů, deontické a epistemické logiky vycházíme především z výkladu v GENSLER, Harry J.: *Formal Ethics*, s. 181–197 a TÝŽ: *Introduction to Logic*, s. 290–335.

11 Pro snadnější orientaci v textu budeme oproti Genslerovi i Castañedovi podtržené výrazy navíc psát tučným fontem.

12 Tato formule zdánlivě připomíná formuli $S \wedge \neg S$ vyjadřující logický spor, který v klasické logice zakazuje tzv. princip nekontradikce (princip vyloučení sporu). Podle tohoto principu naopak platí, že je tautologií každá formule $\neg(\alpha \wedge \neg\alpha)$, kde α je jakákoli správně utvořená formule klasické logiky.

13 Jestliže jedna část implikace není imperativem, např. uvažujeme-li *smíšenou* formuli $A \rightarrow B$, dostaneme gramaticky správně utvořenou větu: „Jestliže (fakticky) děláte A (indikativ), pak (místo toho) dělejte B (imperativ)!“

V predikátové logice dostaneme imperativy podtržením individuové proměnné, tj. výrazu označujícího *agenta* daného jednání. V našem příkladu tak může formule Sx označovat otevřenou větu (výrokovou formu) „ x se směje“, formule $S\mathbf{x}$ pak označuje imperativ: „(Osobo) x , směj se!“ Relační imperativ mezi agentem x a příjemcem jednání y vyjadřuje formule $A\mathbf{xy}$, kterou lze přečíst jako: „(Osobo) x , dělej A osobě y !“ Příklady imperativů s kvantifikátory mohou být formule $\forall x (Ax \rightarrow B\mathbf{x})$, „Každý, kdo dělá A (indikativ), by měl dělat B (imperativ)“, $\exists x (A\mathbf{x} \wedge B\mathbf{x})$, „Alespoň někdo by měl dělat zároveň A i B “ (obě jednání A i B jsou imperativy), a zakázaná konjunkce $\forall x \neg(A\mathbf{x} \wedge \neg B\mathbf{x})$, „Nikdo by neměl dělat A a zároveň nedělat B “.

Deontická logika¹⁴ k imperativům a operátoru M přidává další operátory R (*je přípustné; is permissible*) a O (*je povinné; is obligatory*).¹⁵ Formule $O\mathbf{A}$ tak vyjadřuje imperativ „Je přikázáno dělat A “, formule $R\mathbf{A}$ imperativ „Je povoleno dělat A “. Zakázané jednání, neutrální jednání apod. pak lze snadno definovat pomocí těchto operátorů. Například formule $\neg R\mathbf{A}$, (Není přípustné dělat A), resp. $O\neg\mathbf{A}$ (Je přikázáno nedělat A), vyjadřují zákazy jednání A , formule $R\mathbf{A} \wedge R\neg\mathbf{A}$ (Je přípustné dělat A i nedělat A), resp. $\neg O\mathbf{A} \wedge \neg O\neg\mathbf{A}$ (Není přikázáno dělat A , ani nedělat A), vyjadřují neutrálnost jednání A . Deontickou zakázanou konjunkci vyjadřuje formule $O\neg(\mathbf{A} \wedge \neg\mathbf{B})$. Příkladem jednoduchého imperativu v predikátové deontické logice je formule $O\mathbf{Ax}$, „(Osoba) x je povinna dělat A “, příkladem relačního imperativu je formule $O\mathbf{Axy}$, „(Osoba) x je povinna dělat A osobě y “. Jako příklad formulí s kvantifikátory uveďme alespoň následující tři formule: $O\exists x (Ax \wedge B\mathbf{x})$, $O\exists x (A\mathbf{x} \wedge Bx)$ a $O\exists x (A\mathbf{x} \wedge B\mathbf{x})$; každá z nich má jiný význam.¹⁶ Je tedy zřejmé, že deontická predikátová logika má velkou expresivní sílu.

Dalším nástrojem formální etiky je epistemická logika, která však – na rozdíl od deontické logiky apod. – může používat potenciálně nekonečné množství epistemických operátorů: ke každému operátoru B (operátoru odpovídá při-

14 Jako přehledný úvod do deontické logiky lze doporučit publikaci SVOBODA, Vladimír: *Logika pro Pány, Otroky a Kibice: filosofický průvodce světem deontické logiky*. Praha 2013.

15 Mezi operátory R a O platí boolovské vztahy $\neg R\neg A = OA$ a $\neg O\neg A = RA$.

16 Dosadíme-li za jednání A a B např. zločin (A) a trest (B), pak tyto formule dostanou názorný význam. Formule $O\exists x (Ax \wedge B\mathbf{x})$ říká, že je povinné, aby osoba x , která se dopustila zločinu (indikativ), byla potrestána (imperativ). Formule $O\exists x (A\mathbf{x} \wedge Bx)$ říká, že je povinné, aby se osoba x dopustila zločinu (imperativ), trest se nicméně pouze konstatuje, ale nevyžaduje (Bx je indikativ). Konečně, formule $O\exists x (A\mathbf{x} \wedge B\mathbf{x})$ říká, že je povinné, aby se osoba x dopustila zločinu a byla následně potrestána – tj. obě jednání A i B jsou zde považována za imperativy. Není zřejmě třeba zdůrazňovat, že při této interpretaci má *rozumný* smysl pouze první formule.

bližně význam: osoba ... věří, že ...) a K (analogicky, operátoru odpovídá přibližně význam: osoba ... ví, že ...) musíme totiž přidat indexy poukazující na jednotlivé *agenty*, tj. dostaneme např. operátory B_i (i věří, že ...), K_j (j ví, že ...) apod.¹⁷ V Genslerem používané symbolice dostaneme z atomické formule A epistemicnou formuli tak, že před danou formuli předepíšeme index označující příslušného agenta. Formule $x : A$ tak označuje výrok „(Osoba) x věří A“. Jako speciální proměnnou pro výroky a imperativy vztahující se ke druhé osobě používá Gensler index u (z anglického zájmena *you*). Formule $u : A$ tak označuje výrok „Věříte, že A“. Indikativ představuje kupříkladu také formule $u : \forall x OA_x$, která vyjadřuje tvrzení: „Věříte, že by každý měl dělat A.“ Epistemické imperativy dostaneme podržením příslušného indexu. Formule $\underline{u} : A$ představuje imperativ: „Věřte (akceptujte) A!“ Na rozdíl od výše uvedeného příkladu tak formule $\underline{u} : \forall x OA_x$ již není indikativem, ale epistemickým imperativem: „Věřte (akceptujte), že by každý měl dělat A!“

Poslední sada nástrojů, již Gensler ve své teorii využívá, jsou pojmy modální logiky. Kromě běžných aletických operátorů logické nutnosti a logické možnosti, tj. symbolů \square a \diamond , používá ještě další operátory \boxed{C} a \diamond pro kauzální nutnost a kauzální možnost a operátor \blacksquare , který používá v zásadě jako kvantifikátor spojující aktuální a možné stavy věcí – např. formuli $\blacksquare OA$ lze přechíst jako: „V každé aktuální nebo hypotetické situaci by se mělo dělat A.“ Poznamenejme, že operátory \boxed{C} a \diamond kauzální nutnosti a možnosti jsou využity především k formulování axiomu o konzistenci mezi cíli a prostředky (*ends-means axiom*), který Gensler vyjadřuje pomocí formule $\square \{E \rightarrow \lceil \boxed{C} (\neg M \rightarrow \neg E) \rightarrow \underline{M} \rceil\}$, a v jiných kontextech je obvykle lze vypustit. Podformule $\boxed{C} (\neg M \rightarrow \neg E)$ v axiomu vyjadřuje tvrzení, že M (prostředek) je nutnou kauzální podmínkou k dosažení E (cíle), jinými slovy: „Je kauzálně nutné, že když nejdříve nenastane M, pak nenastane ani E.“ Celý axiom $\square \{E \rightarrow \lceil \boxed{C} (\neg M \rightarrow \neg E) \rightarrow \underline{M} \rceil\}$ tedy můžeme – poněkud neobratnou češtinou – formulovat následujícím způsobem: „Z (imperativu) *dosáhnete cíle E* logicky plyne, že je-li nutnou podmínkou k dosažení cíle E prostředek M, pak nejdříve *realizujte prostředek M*“ (pro větší názornost jsme imperativy zapsali kurzívou). Operátory \boxed{C} a \diamond přebírá Gensler od A. W. Burkse, který je ve svém

17 Někteří autoři rozlišují mezi epistemicnou a doxastickou logikou, diskuzi viz např. PEZLAR, Ivo: *Epistemická logika: úvod se zaměřením na studenty humanitních oborů*. Brno 2015, s. 79–85. Jako *doxastické* logiky jsou označovány systémy pracující s indexovanými operátory B a příslušné modality jsou označovány jako doxastické modality. Pro naše potřeby nicméně není striktní rozlišení mezi epistemicnou a doxastickou logikou důležité.

díle *Chance, Cause and Reason: Inquiry into the Nature of Scientific Evidence* využil k formulování logické teorie pravděpodobnosti a induktivní logiky navazující na R. Carnapa, tedy k velmi odlišným cílům, než jaké si ve formální etice kladl Gensler.¹⁸ Nicméně, jak bylo uvedeno výše, ve formálně-etických úvahách lze (možná s drobnou ztrátou exaktnosti výkladu) obvykle kauzální modalitu vynechat, proto v následujícím textu již tyto operátory nepoužíváme.

Cíle formální etiky

Po této stručné prezentaci formálního aparátu se konečně dostáváme k cílům formální etiky, jež lze nejlépe formulovat pomocí analogie s formální logikou.¹⁹ Logika je, podle moderního pojetí,²⁰ naukou o *formálních principech usuzování* neboli takovým zkoumáním, které lze provozovat zcela neohledně na význam tvrzení, s nimiž pracujeme. V logice tedy typicky nezkoumáme *konkrétní* výroky a úsudky, ale spíše až jejich *logické formy*. Formální logiku tedy kupříkladu na úsudku „Všichni lidé jsou smrtelní. Všichni filosofové jsou lidé. Tudíž, všichni filosofové jsou smrtelní“ nezajímá obsah jednotlivých tvrzení, ale až jeho logická forma „Všechna L jsou S. Všechna F jsou L. Tudíž, všechna F jsou S“, tj. fakt, že se jedná o platný modus první figury aristotelského kategorického sylogismu – jmenovitě modus *barbara* –, resp. že forma tohoto úsudku v jazyce predikátové logiky je: $\forall x (Lx \rightarrow Sx), \forall x (Fx \rightarrow Lx) \models \forall x (Fx \rightarrow Sx)$. Nic více, nic méně.

Toto osvobození od obsahu – důležité mj. pro striktní oddělení otázky *logické správnosti* a *platnosti* (*validity*) od *korektnosti* (*soundness*)²¹ – umožňuje formál-

18 Alternativní formulace axiomu mezi cíli a prostředky by zřejmě bylo možné dosáhnout rovněž jiným způsobem, např. pomocí Lewisova relačního pojmu „kauzálně závisí na“, v němž je použito operátoru kontrafaktuality „ $\square \rightarrow$ “ (kde formulí „ $A \square \rightarrow B$ “ čteme „kdyby nastalo A, pak by nastalo B“). Událost B pak podle Lewise kauzálně závisí na události A, jestliže platí $(A \square \rightarrow B) \wedge (\neg A \square \rightarrow \neg B)$, jmenovitě: „Kdyby nastala událost A, pak by nastala událost B, a zároveň kdyby nenastala A, pak by nenastala B.“ Podrobněji ke kontrafaktální teorii kauzality viz např. LEWIS, David: *Causation*. *Journal of Philosophy* 70, 1973, s. 556–567.

19 Tuto analogii Gensler podrobně rozvíjí v první kapitole spisu *Formal Ethics*, viz zejména GENSLER, Harry J.: *Formal Ethics*, s. 1–13.

20 Moderní chápání logiky je především důsledkem Fregovy reakce na psychologismus v logice u autorů 18. a 19. století. V historii logiky nicméně nalezneme rovněž jiná chápání logiky: např. podle antických autorů nemá logika pouze roli formálního nástroje, ale má spíše *ontologickou* povahu. Obsáhlé úvahy o logických principech tak nalezneme v Aristotelově *Metafyzice*.

21 Konkrétní úsudky mohou být logicky správné, nebo logicky nesprávné. V případě logicky správných úsudků je tomu tak, že jsou správné díky tomu, že mají *platnou logickou formu*. Stejně

ní logice soustředit se na problémy, které jsou jí vlastní, tj. na problém logické pravdivosti, splnitelnosti, logické správnosti, logického vyplývání apod., a ostatní věci ignorovat. Nicméně filosofie, kromě toho, že pracuje s těmito ryze logickými pojmy, formální logiku využívá rovněž k dalším cílům, např. jako nástroj k logické analýze přirozeného jazyka a jeho *desambiguaci*; notoricky známým *objevem* moderní logiky je kupříkladu Russellovo rozlišení mezi vlastními jmény a *určitými deskripcemi*.

Analogicky platí, že formální etiku můžeme považovat za nauku o *formálních principech etiky*, tj. o takovém způsobu zkoumání etiky, které lze rovněž provádět zcela bez ohledu na význam normativních, případně též jiných tvrzení, které v rámci etiky zkoumáme. Formální etika se tedy soustřeďuje především na *formy etického jednání*, nikoli na jejich *materiální obsah*.

Jako jednoduchý příklad etického principu uvažujme kupříkladu normativní větu: „Chcete-li aby se na vás druzí lidé usmívali, pak se vy usmívejte na ně.“ Formální etika tedy abstrahuje od materiálního obsahu daného jednání a místo materiálního, resp. normativního principu, artikuluje následující *formální princip*: „Chcete-li, aby vám x dělal U, pak vy dělejte U osobě x.“ Pomocí výše představeného technického aparátu můžeme tento princip formálně zapsat následovně: $u : Uxu \rightarrow Uux$. Osvobození od obsahu tak umožňuje formální etice realizovat např. dedukci na etických principech, ale rovněž – analogicky jako v případě formální logiky – tyto principy také *desambigovat*, tj. formulovat je precizněji, než umožňuje přirozený jazyk. Podle mého názoru hlavní přínos formální etiky spočívá především v její relativně velké expresivní síle, která z ní činí důležitý analytický nástroj.

Analogie mezi formální logikou a formální etikou však nekončí u technických nástrojů, jež obě disciplíny využívají, ale jde podle Genslera mnohem hlouběji. Například v případě formální logiky můžeme poukázat na široce přijímanou shodu, podle níž elementárním základem všech komplikovanějších logických systémů je logika prvního řádu, tj. klasická predikátová logika, v níž kvantifikujeme pouze (logická) individua. Moderní logikové se nicméně obvykle neshodují na *metalogice*, tj. na způsobu zdůvodnění logických principů, případně v otázce,

nou logickou formu jako výše uvedený úsudek, tj. formu sylogismu *barbara*, má např. také následující úsudek: „Všechny labutě jsou studenokrevné. Všechny fretky jsou labutě. Tudíž, všechny fretky jsou studenokrevné.“ Oba úsudky jsou tedy logicky správné, protože jejich forma je *platná*, ale pouze první úsudek je navíc *korektní*, tedy má pravdivé všechny premisy.

kteře ze známých principů klasické logiky²² jsou důležitější a které je případně možné oželet. Podobně podle Genslera platí, že celá řada navzájem si konkurujících etických teorií může s úspěchem využít deskriptivních a analytických nástrojů formální etiky a že problematické rysy lze spíše než ve formální etice najít v otázce zdůvodnění etických principů a zdrojů etiky, tj. v *metaetice*.²³

Konečně, analogicky jako má formální logika vlastní témata bádání (platnost, odvoditelnost atd.), obsahuje podobně formulovaná vlastní témata rovněž formální etika. Formální etika se tak podle Genslera soustřeďuje především na zkoumání *logické konzistence* etických principů, zkoumání konzistence mezi *cíli a prostředky* (*ends-means consistency*), zkoumání *vnitřní konzistence* (*conscientiousness*) etického jednání (tj. otázky, nakolik jsou naše vlastní činy, rozhodnutí, přání apod. v souladu se zastávanými morálními přesvědčeními), otázky *hodnotové neutrálnosti* (*impartiality*), tj. zda podobné jednání hodnotíme podobným způsobem nehledě na jedince, jichž se jednání týká, apod. A jestliže tedy platí, že se formální logika výborným způsobem osvědčila jako silný nástroj k analýze filosofických argumentů, lze podle Genslera očekávat, že by se analogickým způsobem mohla osvědčit rovněž formální etika v etické argumentaci.

Zlaté pravidlo

Expresivní sílu formální etiky si nyní představíme na příkladu, v němž se pokusíme explikovat a desambiguovat starobyklý etický princip známý v řadě kultur a nábožensko-etických systémů jako tzv. zlaté pravidlo (*golden rule*). Připomeňme, že toto pravidlo je mj. pevnou součástí etického kodexu judaismu, křesťanství, islámu, hinduismu, buddhismu, ale rovněž džinismu, konfucianismu, taoismu apod. Kupříkladu klasickou novozákonní formulaci nalezneme v Matoušově evangeliu: „*Jak byste chtěli, aby lidé jednali s vámi, tak vy ve všem jednejte s nimi; v tom je celý Zákon i Proroci.*“²⁴

A ještě starší biblickou úvahu, která dokonce obsahuje *dedukci* založenou na zlatém pravidle, nalezneme ve slavném dialogu mezi Nátanem a izraelským

22 Klasická logika je obvykle ztotožňována s logickými systémy, které respektují čtyři základní principy, jmenovitě princip *bivalence*, princip *nekontradikce* (princip vyloučení sporu), princip *kompozicionality* a princip *monotónnosti*.

23 Viz např. stručný úvod do metaetiky KOLÁŘ, Petr – SVOBODA, Vladimír: *Logika a etika: úvod do metaetiky*. Praha 1997.

24 Mt 7,12: „Πάντα ὅν ὄσα ἐὰν θέλητε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, οὕτως καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς· οὗτος γάρ ἐστιν ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται.“

králem Davidem reagujícím na událost, podle níž David dal úkladně zavraždit Urijáše, s jehož manželkou Bat-šebou se chtěl sám oženit. V tomto dialogu prorok Nátan vypráví Davidovi příběh o boháči, jenž „měl velmi mnoho bravu a skotu,“ a chudákovi, který „neměl nic než jednu malou ovečku, kterou si koupil [...] jedla z jeho skývy chleba a pila z jeho poháru, spávala v jeho klíně a on ji měl jako dceru.“ K boháči přišel host, kterému bylo třeba připravit hostinu, boháč se ale nechtěl vzdát žádného kusu ze svých stád, vzal tedy chudákovi tu jednu jeho ovečku. Na toto vyprávění se David rozhořčil a prohlásil: „Jakože živ je Hospodin, muž, který tohle spáchal, je synem smrti! A tu ovečku nahradí čtyřnásobně zato, že něco takového spáchal a neměl soucitu.“ K velkému překvapení však Nátan Davidovi oznámil: „Ten muž jsi ty! [...] Proč jsi pohrdl Hospodinovým slovem a dopustil ses toho, co je v jeho očích zlé? Chetejce Urijáše jsi zabil mečem a jeho ženu sis vzal za manželku, zavraždils ho mečem Amónovců.“²⁵

Poznamenejme také, že zlaté pravidlo je hlavním principem, na němž se snažil průkopník ekumenického dialogu mezi náboženstvími Hans Küng založit projekt *světového étosu* společného všem náboženstvím. Zlaté pravidlo je ale rovněž možno považovat za příklad *přirozeného zákona* a evoluční biologové, resp. odborníci na teorii her, kteří tuto teorii aplikují v biologii, mohou zlaté pravidlo též považovat za jeden z formálních předpokladů altruistického chování.²⁶

Přestože tedy zlaté pravidlo skutečně představuje paradigmatický příklad etického principu, poukazuje Gensler na skutečnost, že je překvapivě neprávem buď považováno za jakýsi etický truismus, jímž se není třeba zabývat, anebo je na druhou stranu interpretováno chybně, a tudíž je považováno za defektní princip. Klasickou chybou kupříkladu je interpretace, podle níž pravidlo bereme příliš doslovně a považujeme je za *normativní princip*.²⁷ V tomto *doslovném a normativním* chápání můžeme pravidlo formulovat následovně: „Chcete-li, aby vám x učinil A, pak vy učiňte A osobě x“, resp. pomocí našich formálních nástrojů jako u : $Axu \rightarrow Aux$.

25 2S 12,1–13.

26 K stručnému přehledu různých forem a kulturně-náboženských alternativ zlatého pravidla viz kapitolu *Many Religions and Cultures* v GENSLER, Harry J.: *Ethics and the Golden Rule*, s. 34–66. Viz též chronologii bádání věnovaného zlatému pravidlu: tamtéž, s. 77–107. Gensler chronologii začíná v roce milion př. Kr. fiktivní úvahou *jeskynního člověka* Freda Flintstona. Vezmeme-li nicméně vážně interpretaci zlatého pravidla podle teorie her, pak lze tuto chronologii zřejmě posunout ještě dále do evoluční minulosti života na Zemi k mimolidským druhům.

27 Tuto interpretaci označuje Gensler jako *literal golden rule*. Podrobnější výklad této interpretace a dalších chybných interpretací viz tamtéž, s. 1–12.

Tato doslovná verze zlatého pravidla má nicméně několik absurdních důsledků, z nichž uvedeme pouze dva nejznámější. První problém je důsledkem skutečnosti, že doslovná formulace zlatého pravidla nerespektuje rozdíl mezi *kontextem druhé a třetí osoby*, tj. to, že jednání, které může být prospěšné v jednom kontextu, bude v odlišném kontextu destruktivní. Názorně tento nedostatek vystoupí na povrch, dosadíme-li za jednání A nějakou konkrétní činnost, která má zcela odlišné vlastnosti, je-li prováděna vyškoleným odborníkem, a je-li naopak prováděna laikem. Z formálního principu $u : \mathbf{Axu} \rightarrow \mathbf{Aux}$ totiž snadno můžeme vyvodit následující materiální příkaz, který je evidentně absurdní: „Přejete-li si, aby vám chirurg vyoperoval slepé střevo, pak byste měli rovněž vy vyoperovat jemu jeho slepé střevo.“ Druhý problém, který si označme jako problém *deviantních jedinců*, se týká skutečnosti, že ne všichni lidé mají *normální* přání, tj. že se ve společnosti objevují rovněž deviantní jedinci.²⁸ Uvažujeme-li kupříkladu jedince se sadomasochistickou poruchou, pak by tento jedinec byl oprávněn z principu $u : \mathbf{Axu} \rightarrow \mathbf{Aux}$ vyvodit normu: „Jestliže si přeji, aby mne někdo mučil, pak je zcela v pořádku, když budu druhé lidi mučit.“ Problém *deviantních jedinců* tedy spočívá v chybném vyvození, že jedinec deviant jedná *správně*, jedná-li v souladu se svými deviantními přáními a touhami. Rovněž tento příklad tedy ukazuje, že doslovná interpretace zlatého pravidla je absurdní.

Oba zmíněné problémy lze odstranit pomocí formálně-etické analýzy, která nám ukazuje, že výše uvedená interpretace nepředstavuje jediný možný význam zlatého pravidla, ale že naopak existují i jeho další, od doslovné varianty zásadně odlišné interpretace. Mnohem lepší chápání pravidla totiž dostaneme, nepovažujeme-li je za normativní princip, ale spíše za *princip konzistence jednání*. Zlaté pravidlo nám tedy vůbec nemusí poskytovat návod k určitému jednání, ale spíše nás má přinutit k zamyšlení, zda určité jednání, jehož jsme *agenty*, je konzistentní s našimi ostatními etickými přesvědčeními (a jiným jednáním). Jestliže se pokusíme pravidlo reformulovat v souladu s touto interpretací, můžeme je zatím vágně formulovat jako princip: „Čiňte s jinými pouze takovým způsobem, s jakým byste souhlasili, aby druzí činili s vámi, kdybyste se nacházeli ve stejné situaci.“ Poznamenejme, že tato interpretace pravidla volně navazuje na Kantovu formulaci kategorického imperativu.²⁹

28 Problém deviantních jedinců lze považovat za speciální případ předchozího problému, tj. problému nestejnosti kontextu druhé a třetí osoby. Jde nicméně o dostatečně specifický problém na to, abychom se jím mohli zabývat samostatně.

29 Viz následující formulaci: „*Kategorický imperativ je tedy pouze jediný, a to tento: Jednej jen podle té maximy, o níž můžeš zároveň chtít, aby se stala obecným zákonem.*“ Viz KANT, Immanuel: *Základy meta-fyziky mravů*. Překl. L. Menzel. Praha 1976, s. 62 (zvýraznění podle originálu, resp. překladu).

Kupříkladu ve výše uvedeném biblickém příběhu o králi Davidovi je hlavní pointou Nátanova sdělení poukaz na skutečnost, že David nemá problémy s rozpoznáním neetičnosti určitého jednání, přesto se analogicky neetického jednání sám dopustil. A k exaktní explikaci pravidla ve shodě s touto interpretací, tj. jako principu konzistence jednání, můžeme jako vhodný expresivní nástroj využít právě formální etiku. Připomeneme-li si jeden z výše formulovaných imperativů, jmenovitě *formu zakázané konjunkce* – v nejjednodušší formulaci $\neg(\mathbf{A} \wedge \neg\mathbf{B})$, – snadno nahlédneme, že logická forma zlatého pravidla ve významu principu konzistence by měla mít právě tuto formu. V předchozím odstavci uvedenou formulaci pravidla tedy můžeme ekvivalentně převést na tvar *zakázané konjunkce*: „Nespojujte následující věci: rozhodli jste se k určitému jednání, ale nesouhlasíte s tím, aby v *analogické situaci*, v jaké se nyní nacházíte, druzí vůči vám uplatňovali právě toto jednání.“

Tuto formulaci zlatého pravidla můžeme dále precizovat.³⁰ Uvažujme nejprve, jak charakterizovat tvrzení, že určité jednání je přípustné. Můžeme kupříkladu navrhnout následující princip: „Jestliže je přípustné dělat A, pak je přípustné, aby A ve stejné situaci dělal kdokoli.“ Nejprve si uvědomme, že každé jednání má určité vlastnosti, resp. určité charakteristické důsledky, a rovněž určité *univerzální vlastnosti (universal property)*.³¹ Poznamenejme, že při formulaci pojmu univerzálních vlastností (a níže uvedeného principu univerzalizovatelnosti) se Gensler volně nechal inspirovat právě teorií univerzálního preskriptivismu R. M. Harea.³² Označíme-li komplex univerzálních vlastností nějakého jednání A jako F, pak tvrzení, že je-li jednání A přípustné, pak způsobem A může jednat kdokoli, můžeme formulovat jako: „Jestliže je A přípustné, pak v jakékoli aktuální nebo hypotetické situaci je přípustné rovněž každé jednání, které je z hlediska univerzálních vlastností stejné (nebo alespoň relevantním

30 K formalizaci zlatého pravidla pomocí nástrojů formální etiky viz např. GENSLER, Harry J.: *Formal Ethics*, s. 190–197 a TÝŽ: *Introduction to Logic*, s. 317–335.

31 Univerzálními vlastnostmi Gensler jednoduše rozumí vlastnosti, jež se neodvolávají na žádné *hodnotící pojmy*, na vlastní jména, resp. *rigidní designátory*, a na *indexické pojmy*. Například vlastnosti „být morálně špatný“, „být současný“ apod. nejsou univerzální (první vlastnost je hodnotící, druhá indexická), naproti tomu vlastnosti „být odcizen“, „být trestným činem“, „být způsoben imigrantem“ apod. univerzální jsou. Viz např. GENSLER, Harry J.: *Formal Ethics*, s. 69–71.

32 Podle Hareova univerzálního preskriptivismu platí, že morální imperativy jsou na rozdíl od běžných imperativů *univerzalizovatelné*. Například běžný imperativ „Měl byste zavřít dveře!“ univerzalizovatelný není (neexistuje žádný důvod, proč by za analogických okolností mělo být pokaždé povinné zavřít dveře), naproti tomu morální imperativ „Měl byste pomáhat slabším!“ univerzalizovatelný je a můžeme z něj vyvodit obecnější princip: „Za analogických okolností by měl každý pomáhat slabším!“

způsobem analogické) jednání A.“ Jinými slovy: je přípustné každé jednání X, které se vyznačuje stejným komplexem univerzálních vlastností F jako jednání A. Pomocí formálních nástrojů můžeme tedy tento princip zapsat pomocí formule: $R\mathbf{A} \rightarrow \exists F [F^*\mathbf{A} \wedge \blacksquare \forall X (F\mathbf{X} \rightarrow R\mathbf{X})]$. Gensler uvažovaný princip označuje jako *princip univerzalizovatelnosti* (*universalizability principle*).³³

Konečně, víme-li, že zlaté pravidlo má formu zakázané konjunkce, a dovedeme-li formulovat, co rozumíme stejným či analogickým jednáním (tj. jednáním vyznačujícím se stejným komplexem univerzálních vlastností), můžeme zlaté pravidlo formulovat jako následující formální princip:

$$\neg\{\mathbf{u} : \mathbf{A}\mathbf{u}\mathbf{x} \wedge \neg\mathbf{u} : \exists F [F^*\mathbf{A}\mathbf{u}\mathbf{x} \wedge \blacksquare (F\mathbf{A}\mathbf{x}\mathbf{u} \rightarrow M\mathbf{A}\mathbf{x}\mathbf{u})]\}.$$

Princip nám jinými slovy říká, abychom nespojovali následující věci:

- 1) Akceptujeme jednání A vůči osobě x ($\mathbf{u} : \mathbf{A}\mathbf{u}\mathbf{x}$),
- 2) avšak nesouhlasíme s tím ($\neg\mathbf{u} : \dots$), že je přípustné jednat s námi způsobem A ve stejné či relevantním způsobem analogické situaci.

Připomeňme, že tvrzení, podle něž je jednání A vůči naší osobě přípustné – ve formalizaci zlatého pravidla jde o podformuli $\exists F [F^*\mathbf{A}\mathbf{u}\mathbf{x} \wedge \blacksquare (F\mathbf{A}\mathbf{x}\mathbf{u} \rightarrow M\mathbf{A}\mathbf{x}\mathbf{u})]$ –, je charakterizováno prostřednictvím poukazu na úplný komplex univerzálních vlastností F popisující naše jednání A vůči osobě x ($\exists F F^*\mathbf{A}\mathbf{u}\mathbf{x}$) a na fakt, že v každé hypotetické nebo aktuální situaci platí, že jestliže někdo vůči nám uplatňuje jednání A mající vlastnost komplexu F, pak je tato osoba oprávněna vůči nám takto jednat (což zachycuje formule $\blacksquare (F\mathbf{A}\mathbf{x}\mathbf{u} \rightarrow M\mathbf{A}\mathbf{x}\mathbf{u})$).

Závěr

Formalizace zlatého pravidla³⁴ pomocí Genslerovy formální etiky je tedy příkladem netriviální a velmi zajímavé konceptuální analýzy. V současnosti nel-

33 Formulí „ $F^*\mathbf{A}$ “ Gensler zkracuje poněkud složitější výraz „F je úplný popis jednání A prostřednictvím univerzálních pojmů“. Pojem F^* lze nicméně explikovat pomocí následující definice: $F^*\mathbf{A} =_{\text{df}} F\mathbf{A} \wedge \forall G [G\mathbf{A} \rightarrow \square \forall X (F\mathbf{X} \rightarrow G\mathbf{X})]$. $F^*\mathbf{A}$ tedy znamená: „Jednání A má vlastnost F a pro jakoukoli další vlastnost G platí, že jestliže má jednání A rovněž tuto vlastnost, pak každé jednání s komplexem vlastností F má automaticky rovněž vlastnost G.“ Jinými slovy, komplex vlastností F je natolik inkluzivní, že platí-li $G\mathbf{A}$, pak jednání X, jež je z hlediska univerzálních vlastností stejné, resp. relevantním způsobem podobné jednání A, má automaticky i vlastnost G – vlastnost G tedy k popisu nic nepřidává, ale je již obsažena v komplexu F.

34 Uvedená formalizace představuje obecnou verzi zlatého pravidla. V GENSLER, Harry J.: *Ethics and the Golden Rule* lze najít také poněkud speciálnější pozitivní a negativní verze pravidla a zejména podrobnou diskuzi s odpověďmi na kritické námítky vůči interpretaci zlatého pravidla jako principu konzistence.

ze nicméně říci, zda je formální etika oborem, který nadále zůstane stranou filosofického mainstreamu – dosavadní reakce jak ze strany filosofů, resp. profesionálních etiků, tak rovněž logiků, jsou spíše vlažné. Určitou překážkou pro větší rozšíření tohoto oboru – především pro odborníky na etiku – může představovat ne zcela triviální formální aparát, který formální etika používá.³⁵ Na druhou stranu je třeba Genslerovi rovněž přiznat, že formální etice přisuzuje skutečně jen pomocnou roli a význam logiky, resp. obecněji racionality v etice, nijak nezveličuje. Explicitně konstatuje, že skutečně relevantní etické usuzování musí kromě logiky samozřejmě pracovat rovněž s emocionálností, empatií, musí reflektovat skutečnou praxi, reálné nábožensko-kulturní zkušenosti apod.³⁶

Důvody vlažné reakce logické veřejnosti je naproti tomu třeba hledat v jiných aspektech formální etiky. Filosofického logika totiž může poněkud dráždit relativně velmi volné Genslerovo používání neklasických operátorů a v případě formalizace zlatého pravidla např. také fakt, že tato formule je formulí *logiky druhého řádu* – např. ve formuli $\exists F [F^*A_{ux} \wedge \blacksquare (FA_{xu} \rightarrow MA_{xu})]$ totiž kvantifikujeme vlastnosti F a nikoli pouze individua. Konečně je třeba poznamenat, že tato teorie je zatím formulována pouze axiomaticky a není příliš známa její sémantika. Nelze tak momentálně pravděpodobně ani rozhodnout otázku, zda je tato teorie – která po etice vyžaduje dodržování logické konzistence jednání – sama logicky konzistentní.

Naši stručnou prezentaci formální etiky můžeme vhodně uzavřít citací, v níž Gensler trefně komentuje tradiční představy o logice a etice a konfrontuje tato klišé s aktuálním stavem zkoumání obou disciplín: „*Většina lidí si myslí, že v matematice se dá dokázat všechno, a naopak v etice že se nedá dokázat nic. Gödelova věta však ukazuje, že ani v matematice se nedá dokázat všechno. A navíc, naše formalizace zlatého pravidla ukazuje, že určité důležité věci (jako je například zlaté pravidlo) se v etice dají dokázat. Logika [i etika] nás tedy mohou někdy překvapit.*“³⁷

35 Poznamenejme nicméně, že existují rovněž formálně etické teorie, které pracují s ještě výrazně komplikovanějším formálním aparátem. Příkladem může být formalizace utilitarianismu v pojetí Freda Feldmana, jež využívá matematickou teorii užitku a teorii matematických strojů. Populární výklad této teorie podává např. E. Steinhart – viz STEINHART, Eric: *More Precisely: The Math You Need to Do Philosophy*. Peterborough 2009, s. 132–146.

36 GENSLER, Harry J.: *Ethics: A Contemporary Introduction* uvádí na s. 107 názornou tabulku zdrojů morálního jednání. Racionalita a logika je pouze jedním z těchto zdrojů.

37 TÝŽ: *Introduction to Logic*, s. 350.

Ano, logika i etika nás skutečně stále ještě mohou překvapit. A hlavním zdrojem překvapení mohou být zvláště podobné obory kdesi na filosofické provincii, na níž se v současnosti nachází i formální etika. Právě od podobných oborů můžeme čekat, že mohou změnit směr bádání ve filosofii – anebo naopak, že se po čase stanou kuriozitou známou pouze nejzasvěcenějším odborníkům.